

חינוך – התיאוריה השלישית

גם להגדרת המילה, ואף גם לתיאור התוכן יש מגוון רחב של ביאורים. ננסה לפתוח הפעם בהליכה מן המקובל אל ההגדרות והנתיבים שאינם בהכרח תמיד באור הזרקורים. לשם כך נסתייע באופן ראשוני בהגדרה של האנציקלופדיה העברית:

חינוך במובן הסתמי והרחב ביותר: כל פעולת אדם שיש בה כדי להשפיע על אישיותו של זולתו או כדי לשנות את התנהגותו של הלה. אפשר שתהא זאת פעולת עיצוב מכוונת [ועל פי רוב רק היא מכוונה בשם חינוך] כגון פעולתם של הורים, מורים, מדריכים, מנהיגים, מפקדים, כהני דת וכו' – אנשים המעצבים את אופיים או את דעתם של אחרים ביוזמים ובכוונה תחילה.....

היש משהו מטריד בהגדרה זו של חינוך? משהו חסר או משהו מיותר [או חריף מידי]? נוכל לבחון את האינטואיציה שלנו על פי הגדרת החינוך שאף היא מופיעה באותו מקור ולה שתי נוסחאות:

החינוך הוא התהליך החברתי שבאמצעותו מקבלים בני-האדם את השפעתה של הסביבה הנבחרת והנתונה בפיקוח (במיוחד זו של בית הספר), כדי שיזכו בהסתגלות לחברתם.

עד כאן באנציקלופדיה במובאה קצת שונה מתוך דבריו של גוד מופיע הנוסח הבא:

תהליך חברתי שבאמצעותו מקבלים בני-האדם את השפעתה של הסביבה הנבחרת והנתונה בפיקוח (במיוחד זו של בית הספר), כדי שיזכו בהסתגלות לחברתם, ובפיתוח אינדיבידואלי במידה הרבה ביותר.

האם זיהינו את הנקודה המטרידה? כדי לחדד את המסר נציע עוד שתי הגדרות לפני שנפגוש את דבריהם לפני שנעיין בדברים לעומקם. הראשונה היא מהגותו של יחזקאל קויפמן:

מהות הפעולה החינוכית לעולם אינה אלא זו: הנחלת ערכי דור הולך לדור בא

מה מקומו של המתחנך בתחום החינוך לפי הגדרה זו?
ההגדרה השניה לקוחה ממשנתו של דינאי

החינוך הוא אותו אירגון מחודש של ניסיון המוסיף על משמעותו של הניסיון ומגדיל את הכושר לכוון את מהלך הניסיון שיבוא אחריו.

בהנחה שהגדרה זו מובנת – מה תוכנו של החינוך לפי הגדרה זו?
הנוכל לשרטט עתה את הדילמה המרכזית של עולם החינוך?
מה אם כן אומרת המסורת היהודית על זרמיה בשאלות אלו ממש? ראשית נבחן את המשמעות הלשונית של המילה – שרומזת לתפיסות הערכיות במהות החינוך:

רמב"ם פירוש המשניות - מסכת מנחות פרק ד משנה ד

וענין חינוך – הרגל...ולשון החינוך - שם מושאל בדברים האלה לתחילת העשייה כאלו מרגילים הכלי לעבודה דרך הדמיון לאדם בתחילת לימודו שמלמדים אותו שום חכמה או שום מדה להרגיל עצמו בה עד שתהא קבועה בו.

מה המקור למילה 'חינוך'? מהי המשמעות של 'חנכות המזבח'? מה זה אומר על חינוך האדם? מהו התרגום המדויק למילה זו? נוכל להסתייע מדבריו של חכם נוסף בן התקופה – השייך לתרבות אחרת:

Comment [1a]: פרופ' יחזקאל

קויפמן (1889-1963), פילוסוף וחוקר מקרא, חתן פרס ישראל במדעי היהדות בשנת תשי"ח (1958) שימש כראש החוג למקרא באוניברסיטה העברית... קויפמן היה אדם לאומי מאד, ומשום כך סירב להוציא לאור את ספריו בשפות זרות, אלא בעברית בלבד. זאת על אף שידע כי סרוב זה יגרום לו ולספריו שלא יתפרסמו מחוץ לישראל. על שמו נקרא רחוב בשכונה ה' בבאר שבע.

Comment [2a]: ג'ון דינאי (John Dewey)

(1859-1952) פילוסוף, פסיכולוג, ואיש חינוך אמריקאי, שהגותו השפיעה רבות בארצות הברית ובעולם כולו. הוא נחשב כאחד ממייסדי האסכולה הפילוסופית הקרויה פרגמטיזם - פורץ דרך בפסיכולוגיה פונקציונלית, ונציג מוביל של התנועה הפרוגרסיבית בחינוך אמריקאי במחצית הראשונה של המאה ה-20.

רש"י על בראשית פרק יד פסוק יד

הוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה. וכן (משלי כב) חנוך לנער (במדבר ז) חנכת המזבח (תהלים ל) חנכת הבית...

לפי ביאורים אלו היכן נמצא המוקד של החינוך? מבחינת הזמן ומבחינת המקום שאישיותו של המתחנך תופסת בו?
קול קצת אחר נשמע מן המקור הבא:

האדמו"ר מפייאסצנה - חובת התלמידים, עמוד ב

תיבה [=מילה – ע"ק] לעצמה היא תיבת חינוך, ונאמרה על הוצאת ההכשרה אשר באדם או בכלי מן הכוח אל הפועל. אם לא נוציאה תשאר בהעלם וצריכים אנו להוציאה ולחנך את האיש הזה שיעשה לבעל מלאכה זו והבית או הכלי לתשמישם, כל חדר לתשמישו אשר הוא מוכשר... וכשנאמרה תיבה זו על חינוך הבנים, אז הכוונה היא לגדל ולפתח את טבעו והכשרתו של הילד שנמצאה בו במידה קטנה או בכח ובהעלם בלבד ולגלותה. וכיון שאיש הישראלי עוד בילדותו רוח ד' נשמת שדי טמונה וגנוזה בו, צריכים לגדל ולחנך אותו להוציאה לגלותה ולהפריחה.

שימו לב שכל הפרשנים משתמשים באותם המקורות ובאותו ניתוח לשוני. עמדו על ההבדל העקרוני שבין פירוש רש"י לבין ביאור של 'חובת התלמידים'. האם לפער עקרוני זה תהיה לדעתכם גם השלכה מעשית? האם בביאורו של האדמו"ר מפייאסצנה יש שריד של פטרונות של המבוגר על הילד?
מבחן לבירור היסודות הקודמים הוא בניסיון לשייך את המקור הבא לאסכולות החלוקות:

הרב צב"י קוק – לנתיבות ישראל ח"א (תשל"ט) עמוד ו.

החינוך של האיש הפרטי הלא הוא הוצאה מכוח לפועל, מהעלם לגילוי, את הכוחות והכשרונות הנמצאים בנפש הילד בטבעה, או הראויים לפי טבעה להתקבל בה ביותר מתוך ההשפעות החינוכיות השונות. כשגורמי החינוך – ההורים והמורים, הספרות והסביבה של הילד, – מותאמים ומכוונים לשכלול כשרונו הטבעי הזה של הילד ופתוחו בדרכי החיים השונים...

האם יש חשיבות להערה כי שני המקורות הראשונים הינם מן המאה ה-11, ושני המקורות האחרונים מן המאה ה-20?
לאן מוליכות אותנו הצהרות עקרוניות אלו? למשל לאופי הראוי [או הלא ראוי] של המעשה החינוכי. אופי זה מנוסח באופן עקרוני כבר בספר משלי (כ"ב ו):

חנוך לנער על פי דרכו גם פי יזקין לא יסור ממנה:

מהי החכמה הגנוזה בפסוק זה ולהיכן היא מוליכה את המחנך? נתחיל הפעם מן הגישה המאוחרת המופיעה בביאור של המלבי"ם לפסוק:

מלבי"ם על משלי פרק כב פסוק ו

חנוך לנער על פי דרכו - מצוה ב' דברים, א] שיחנכו את הנער - והוא שירגילונו מנעוריו אל השלמות אם בדעות, אם במעשים ובמדות, כי ההרגל שיורגל בנעוריו, יעשו בו חקוי עצום ורושם שמור בנפש לא יסור גם לעת זקנה, לא כן החינוך שיתחנך בגדלותו אין החקוי קבוע בנפש, וימוש ממנו לעת זקנתו, ב] מצוה שיהיה החינוך ע"פ דרכו - כי כל אדם מסוגל מטבעו לענין אחר, בין בדעות יש שמוחם חד, ויש ששכלם ישר בלתי מחודד, וצריך ללמדם כפי ההכנה שנמצא בו, ובין במעשים, יש שמוכן לאומנות מיוחדת, ולמדה מיוחדת, ויקבל אותה בקל, וזה יוכר בהנער לפי התשוקה, ולפי מה שמשתדל בעצמו באיזה דבר מיוחד, צריך לחנכו לפי דרכו ולפי הרושמים שיש בו אל מה שהוא מוכן אליה, שאז לא יסור ממנה גם כי יזקין - לא כן אם יחנכהו אל מה שהוא זולת טבעו:

מהם שני היסודות של הפסוק? האם הם נמצאים בסתירה זה עם זה? האם הפסוק מורה את המסלול החינוכי הראוי?

Comment [3a]: רבי קלונימוס

קלמיש שפירא - האדמו"ר מפייאסצנה (1889 - 1943), מחבר "חובת התלמידים", "אש קודש" ועוד. הנהיג את עדתו בגטו וורשה בתקופת השואה סירב להצעות בריחה שונות שהופנו אליו והעדיף להישאר עם חסידיו בגטו וורשה עד הסוף.

Comment [4a]: רבי מאיר ליבוש

בן יחיאל מיכל (1809 - 1879)

(המלבי"ם) מפרשני המקרא והפוסקים האחרונים.

מונה לרב בבוקרשט (רומניה) בה נוסד בית הכנסת על שמו. ברומניה היה מגדולי הנאבקים נגד הרפורמים... נודע בדרך ייחודית בפירושו המקרא ביחס שבין הפשט לדרש. לשיטתו, אין שום חזרה וכפילות בפסוקים, ושום ביטוי לא בא לְתַפְאֶרֶת הקריאה" למלבי"ם היתה השכלה רחבה שאותה שיקע בפירושו, וכך אנו מוצאים פעמים אחדות בפירושו אזכורים של קאנט ופילוסופים אחרים.

את הפרשנות החילופית נמצא בדברי הרלב"ג:

רלב"ג על משלי פרק כב פסוק ו

חנוך לנער - אשר יחנוך לנער על פי הדרך אשר מנהגו וטבעו ללכת בה לחשבו והשגתו שכבר יקבל המוסר כאשר יגדל הנה ימשך שלא יוכל להסירו אחר זה מהדרך הרעה ההיא וגם לא יסור ממנה מעצמו וגם בעת זקנתו:

האם פרשנותו מובנת? מהי הדרך הראויה? במה היא הפוכה מפרשנות המלב"ים? היות ולשונו קצרה – אלו שהתקשו בהבנה מזומנים להתבונן במקור הבא. אלו שהבינו יכולים לדלג עליו.

רבינו בחיי על שמות הקדמה לפרשת שמות

ועקר התוכחת הוא לנער, לפי שאין כלי שכלו שלמים, ועוד שיצר הרע קודם בו ליצר הטוב י"ג שנה, ואין כל מחשבתו והתבוננותו רק בתענוגי העולם והגוף, לפיכך בעודו נער וטבעו רך יצטרך לתוכחת שיהיה לו רסן להנהיגו ולהביאו בשעבוד היצר הטוב, ושיהיה שומע לעצה ולקול מוכיחו ולדברי התורה שכולה תוכחת, שנאמר (שם ו) ודרך חיים תוכחות מוסר, שאם יניחוהו להרגיל טבעו בפעל ובהנהגה כאשר יגיע לזמן שלמות שכלו ילאה להשיב אחר הנהגתו, ואותה הנהגה הטובה היא אם רעה לא תפרד ממנו לעולם, והוא שכתוב (שם כב) חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה, כי בימי הזקנה רחוק הוא להחליף טבעו שכבר הורגל בו, על כן ראוי לו בעודו נער שישמור דברי התוכחת, ועם זה יקנה לנפשו תועלת רבה וזכות גדול...

איזו טיעון או איזו השקפת עולם יכולה לתמוך בגישה החינוכית הרכה ללא ויתור על האידיאולוגיה הברורה [כמו האידיאולוגיה הדתית]? מוצאות לפניכם שלוש מחשבות הפותחות פתח לתיאוריה השלישית. מחשבה אחת קשורה לערך הילדות כחטיבה אוטונומית בביוגרפיה של האדם.

מאמרי הראיה / חלק א / דרשה בעת חנוכת בית התלמוד תורה ברחובות ת"ו

על הילדות תפול תמיד השאלה, איך אנו מכירים אותה ביחוושה לחנוך. אם היא רק כמו הכשר להאישות, או שיש לה ערך כביר בפני עצמה. מובן הדבר שכשמעמידים את יסוד החיים רק על העבודה והפרנסה, אין לילדות זכות מצד עצמה, כי אם, הילד הוא לפי זה גולם יפה שאפשר לחק ממנו כלי מעשה חזק ועובר לסוחר. לא כן הוא לפי ההכרה האידיאלית, המערכת את החיים לפי הטוהר שבהם, לפי הטוב החסד והתום הנמסך בקרבם. על פי זה המשפט יעלה לנו ערך הילדות לא רק בתור הכשר לאישות וגדלות, כי אם חטיבה יקרה בחיים מצד עצמה, ולפעמים תעלה אצלנו בתור המעולה שבתקופות החיים שכל החיים ראויים להיות כמכשירים לעמדתה. אז נאמר דברים כמשמעם "אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל פיהם של תנוקות של בית רבן" מפני שהוא "הבל שאין בו חטא".

מחשבה נוספת קשורה לתפיסת התפתחות העולם ומראה החינוך בעולם העתידי:

ספר ישעיה פרק יב

(ג) וְשָׂאֲבָתָם מִיַּם בְּשִׁשׁוֹן מִמַּעַיְנֵי הַיְשׁוּעָה:

רד"ק ישעיהו פרק יב פסוק ג

(ג) ושאתם מים בששון - דרך משל כמו השואב מים מן המעיין שלא יפסקו מימיו כי בכל עת ימצא בו לשאוב כי הוא מקור תמידי כן לא תפסוק מהם הברכה והישועה והיו בששון כל ימיהם, ויונתן תרגם הפסוק במשל למוד החכמה כי החכמה נמשלת למים, והמלמדים הם כמו המעיין והתלמידים הם השואבים וכת"י ותקבלון אולפן חדת ואמר חדת לפי שאותו הלמוד יהיה חדש וכן ילמדו אז דעת את ה' מה שלא למד אדם עד אותו היום כמו שאמר כמים לים מכסים:

לפי קו מחשבה זה – מה היחס הראוי בין המחנך לחניך?
ענין נוסף פרגמטי יותר יבואר במהלך השיעור.

Comment [5a]: מעניין להשוות

גישה זו לגישה שרווחה בחינוך שנים רבות והיא גישתו של הפילוסוף ג'ון לוק: בסופו של יום, לוק רוצה כי ילדים יהפכו למבוגרים מהר ככל שניתן. כפי שהוא טוען ב"מחשבות אחדות": "ההגנה היחידה כנגד העולם היא באמצעות ידע עליו, אליו יש להכניס את הגברים הצעירים בהדרגה ככל שהם מסוגלים, ככל שיקדם כך ייטב... לק טען, כי זוהי חובת ההורים לתנך את ילדיהם ולפעול עבורם, כיוון שילדים, אף שהם בעלי היכולת לחשוב בהיגיון כבר בהיותם צעירים, אינם עושים זאת באופן עקבי ולכן בדרך כלל אינם נוהגים בהיגיון. זוהי חובת ההורים ללמד את ילדיהם לגדול להיות מבוגרים רציונליים כך שלא יהיו תלויים תמיד בקשרי הורות.